

что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном». З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного «фігуратизму» є передовсім ті численні енантіюфанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам «блаженної натури», моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковороди незаперечним свідченням «фігуративної» природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п'янство та кровосумішка постають у трактаті «Жена Лотова» всього лиш «тайнообразними» фігурами: «Когда в Божіих книгах читаеш: пиянство, наложничество, кровосмѣшение, амурь и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библия не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край...».

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковороди відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алквіадская» розпочинається «присінком, чи ганком», що його становить запозичена з «Великого зеркала» легенда про пустельника й птаха, а завершується «катавасією», в якій філософ порівнює Біблію із силеном — зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковороди складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих «сократівських» діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані «інтермедійними» сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

«Первородним» «сократівським» діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи «розмов» про себе-пізнання, а власне, про «внутрішню людину», невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну запоруку — Божу «іскру», а також «Симфонії, сирѣчь согласія священных слов...», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири «малі» симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається

впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний («страсна сімниця» та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії в східних слов'ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих «сократівських» діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Нездаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про «нерівну рівність», змалювавши людину в образі «посудини», наповненої божественним буттям: «Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сия: *“Не равное встьм равенство”*. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Менший сосуд меньше имеет, но в том равен есть большему, что равно есть полный». Тут-таки філософ викладає і науку про «сродність», розглянувши по черзі «сродності» до землеробства, вояцтва та богослів'я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «*Symbola et emblemata*»¹: 203-ю («Бобр самого себя гризущий»), 332-у («Раненный олень вст известное растение для своего уврачевания»), 351-у («Жемчужина в раковинѣ»), 422-у («Слон смотрящий на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-у («Фаетон») та інші.

Окрім «сократівських» діалогів, Сковорода створив і два діалоги-солілоквії: «Брань архистратига Михаила со Сатаною» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року — «начал в Бурлуках, кончил в Бабаях». Щоправда, перегадом письменник зробить у тексті «Михаило-Сатано-махіи» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог сутньо відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге, надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної — найперше драматургічної — традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія Сенеки»), трагедокомедію Варлаама Лещевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжку українську пісню «Зима

¹ «Символи та емблеми» (лат.).

прейде, сонце ясно...» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратига Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як «принципом індивідуації» тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря б'єсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1-11; Лк. 4: 1-13). Персонажі діалогу — Варсава й Даймон — це внутрішні голоси самого Сковорода. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскія», зокрема байки «Змія и Буфон» («Чем лучшее добро, т'ѣм большим трудом окопалось, как рвом»), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро — легко).

У доробку Сковорода, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв *translatio*, тобто достотний переклад, та *interpretatio*, тобто вільний переклад, чи переспів. «Перекладач [*translator*], — писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Гесе, — ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [*interpres*], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості». Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. «И сія-то причина, — зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «*De senectute*»¹, — заохотила меня поднестъ сію книжечку, претолкованную здѣшним нарѣчіем... А переведены не слова ея, но мысли». Іншого разу Сковорода напише таке: «Уклонившись от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію»², будто гроздіє в точилѣ выдавил». У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцинія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономії»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Мюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п'ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»),

¹ «Про старість» (лат.).

² Лат. *essentia* — сутність.

Зміст

Григорій Сковорода	3
Сковорода та Біблія (варіації на тему Юрія Шевельова)	51
Чим були гроші для Сковороди?.....	74
Есей про «вічну педагогіку» Сковороди.....	82
Святі отці в Сковороди	93
З історії української містики: Сковорода і Гамалія	109
«Symbola et emblemata selecta» у творчості Григорія Сковороди.....	131
Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха	147
Новочасні автори в колі читання Сковороди.....	190
Філософія свободи Сковороди на тлі українського бароко.....	203
Сковорода й Ковалинський: історія однієї дружби.....	214
Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова.....	225